

SO'Z BIRIKMASI SINTAKSISI.

Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti

*Namangan filiali Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim
metodikasi kafedrasi o'qituvchisi*

Madraximova Dilnoza Taxirovna

Annotatsiya: Mazkur tezisda o'zbek tilshunosligining sintaksis sathiga oid muhim masalalardan biri — so'z birikmasi sintaksisining nazariy va amaliy jihatlari ilmiy-nazariy asosda yoritiladi. So'z birikmasining sintaktik birlik sifatidagi mohiyati, uning grammatik tabiati, tarkibiy tuzilishi, hokim va tobe qismlar o'rtasidagi sintaktik munosabatlar hamda so'z birikmalarining shakllanish qonuniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, so'z birikmasining so'z, gap va boshqa sintaktik birliklardan farqli xususiyatlari, komponentlar o'rtasidagi bitishuv, boshqaruv va moslashuv kabi sintaktik aloqalarning namoyon bo'lishi masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqotda so'z birikmalarini struktur-semantik va grammatik jihatdan o'rganishning nazariy ahamiyati ochib berilib, ularning o'zbek tilining sintaktik tizimidagi o'rni va nutqiy faoliyatdagi vazifalari asoslanadi. Maqola natijalari so'z birikmasi sintaksisiga oid nazariy qarashlarni tizimlashtirish, sintaktik tahlil ko'nikmalarini rivojlantirish hamda o'zbek tili grammatikasini o'qitish amaliyotini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: so'z birikmasi, sintaksis, sintaktik birlik, hokim qism, tobe qism, sintaktik aloqa, bitishuv, boshqaruv, moslashuv, struktur-semantik tahlil.

Аннотация: В данной тезисной работе на основе научно-теоретического подхода освещаются теоретические и практические аспекты синтаксиса словосочетания как одной из важных проблем

синтаксического уровня узбекского языкознания. Анализируются сущность словосочетания как синтаксической единицы, его грамматическая природа, структурное строение, синтаксические отношения между главными и зависимыми компонентами, а также закономерности формирования словосочетаний. Особое внимание уделяется отличительным особенностям словосочетания по сравнению со словом, предложением и другими синтаксическими единицами, а также проявлению таких видов синтаксической связи между компонентами, как примыкание, управление и согласование. В исследовании раскрывается теоретическая значимость структурно-семантического и грамматического изучения словосочетаний, обосновываются их место в синтаксической системе узбекского языка и функции в речевой деятельности. Результаты исследования способствуют систематизации теоретических взглядов на синтаксис словосочетания, развитию навыков синтаксического анализа и совершенствованию практики преподавания грамматики узбекского языка.

Ключевые слова: словосочетание, синтаксис, синтаксическая единица, главный компонент, зависимый компонент, синтаксическая связь, примыкание, управление, согласование, структурно-семантический анализ.

Abstract: This thesis examines the theoretical and practical aspects of phrase syntax as one of the important issues at the syntactic level of Uzbek linguistics, drawing on scientific and theoretical principles. It analyzes the essence of the phrase as a syntactic unit, its grammatical nature, structural composition, syntactic relations between the head and dependent components, and the patterns governing phrase formation. Particular attention is paid to the distinctive features of phrases in comparison with words, sentences, and other syntactic units, as well as to the manifestation of syntactic relations between

components, including adjacency, government, and agreement. The study reveals the theoretical significance of the structural-semantic and grammatical analysis of phrases and substantiates their role in the syntactic system of the Uzbek language and their functions in speech activity. The findings of the study contribute to systematizing theoretical approaches to phrase syntax, developing syntactic analysis skills, and improving the practice of teaching Uzbek grammar.

Keywords: phrase, syntax, syntactic unit, head component, dependent component, syntactic relation, adjacency, government, agreement, structural-semantic analysis.

Kirish:

Tilning grammatik qurilishida sintaksis muhim o'rin tutadi. Sintaksis so'zlarning o'zaro birikishi, so'z birikmalari va gaplarning tuzilishi, ular o'rtasidagi mazmuniy hamda grammatik munosabatlarni o'rganadi. Sintaksisning muhim obyektlaridan biri so'z birikmasidir. So'z birikmasi nutq jarayonida so'zlarning o'zaro bog'lanishi natijasida hosil bo'ladi va fikrni aniq, mantiqiy hamda izchil ifodalashga xizmat qiladi. So'z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning mazmun va grammatik jihatdan tobe munosabat asosida birikishidan tashkil topadi. Unda bir so'z hokim, ikkinchi so'z esa tobe vazifada keladi. Masalan, *mazmunli ma'ruza, talabaning daftari, kitob o'qimoq, tez yurmoq* kabi birikmalarda so'zlar o'zaro muayyan sintaktik munosabatga kirishgan. So'z birikmasi sintaksisini ilmiy jihatdan o'rganish so'zlarning qanday usul va vositalar yordamida birikishi, ular o'rtasida qanday ma'noviy munosabatlar yuzaga kelishi hamda so'z birikmalarining gap tarkibidagi vazifasini aniqlash imkonini beradi.

Sintaksisning muhim o'rganish obyektlaridan biri bo'lgan so'z birikmasi tilning leksik va grammatik imkoniyatlarini namoyon etuvchi, so'zlar o'rtasidagi mazmuniy hamda grammatik aloqalarni aks ettiruvchi sintaktik birlik hisoblanadi. So'z birikmalarining shakllanishi, tarkibiy tuzilishi va

komponentlari o'rtasidagi munosabatlarni ilmiy asosda o'rganish tilning sintaktik tizimini chuqur anglash, grammatik hodisalarning mohiyatini ochib berish hamda nutqning mazmuniy va grammatik yaxlitligini ta'minlovchi omillarni aniqlashda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilshunosligida so'z birikmasi sintaksisi masalasi grammatik qurilishning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida shakllangan. Mazkur yo'nalishda so'z birikmasining sintaktik birlik sifatidagi maqomi, uning so'z va gapdan farqli xususiyatlari, hokim va tobe komponentlarning o'zaro munosabati, shuningdek, sintaktik aloqalarning grammatik ifodalanish usullari tadqiq etiladi. Xususan, so'z birikmalari tarkibidagi komponentlarning mazmuniy va grammatik jihatdan bog'lanishi, ularning o'zaro munosabatida bitishuv, boshqaruv va moslashuv kabi sintaktik aloqa turlarining namoyon bo'lishi so'z birikmasi sintaksisining asosiy nazariy masalalaridan hisoblanadi. Ushbu hodisalarni strukturaviy, grammatik va semantik jihatdan tahlil qilish so'z birikmalarining ichki tuzilishi hamda til tizimidagi o'rnini aniqlash imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini tizimli, struktur-semantik va funksional jihatdan o'rganishga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, so'z birikmasining grammatik tabiati, tarkibiy qismlari o'rtasidagi sintaktik munosabatlar va birikish qonuniyatlarini izchil tahlil qilish o'zbek tilining sintaktik imkoniyatlarini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi. Shuningdek, so'z birikmasini gap qurilishining muhim tarkibiy asosi sifatida o'rganish sintaktik birliklarning o'zaro munosabatini aniqlash, grammatik kategoriyalarning nutqiy voqelanishini tushuntirish va til ta'limida nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirish uchun zarurdir.

Mazkur tezisning maqsadi so'z birikmasi sintaksisining nazariy asoslarini yoritish, so'z birikmasining asosiy grammatik xususiyatlarini tavsiflash hamda

uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi sintaktik munosabatlarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun so'z birikmasining sintaktik birlik sifatidagi mohiyatini ochib berish, uning strukturaviy va semantik xususiyatlarini aniqlash, hokim va tobe komponentlar munosabatini tavsiflash hamda bitishuv, boshqaruv va moslashuv aloqalarining o'ziga xos jihatlarini yoritish vazifalari belgilandi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati so'z birikmasi sintaksisiga oid ilmiy qarashlarni tizimlashtirish va uning o'zbek tili grammatik tizimidagi o'rnini asoslash bilan belgilanadi. Amaliy ahamiyati esa maqola materiallaridan o'zbek tili sintaksisini o'rganish, grammatik tahlil ko'nikmalarini rivojlantirish, oliy ta'lim muassasalarida tegishli fanlarni o'qitish hamda keyingi ilmiy tadqiqotlarda foydalanish imkoniyati bilan izohlanadi.

1. So'z birikmasi haqida umumiy tushuncha.

So'z birikmasi — ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning biri ikkinchisiga tobe bo'lgan holda birikishidan tashkil topgan sintaktik birlikdir. So'z birikmasida so'zlar teng huquqli emas: ulardan biri asosiy, ya'ni hokim komponent bo'lsa, ikkinchisi unga tobe bo'lgan komponent hisoblanadi.

Masalan, *keng ko'cha* birikmasida **ko'cha** hokim so'z, **keng** esa tobe so'zdir.

Talabaning kitobi birikmasida **kitobi** hokim, **talabaning** esa tobe komponent vazifasini bajaradi.

So'z birikmasining asosiy xususiyatlaridan biri uning nominativ xarakterga ega ekanligidir. U tugallangan fikrni bildirmaydi, balki narsa, belgi, harakat va holat o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Shu jihatdan so'z birikmasi gapdan farq qiladi. Gap tugallangan fikrni ifodalab, kommunikativ vazifa bajarsa, so'z birikmasi bunday mustaqil kommunikativ xususiyatga ega emas.

Shuningdek, soʻz birikmasini qoʻshma soʻz bilan ham aralashtirmaslik lozim. Qoʻshma soʻz leksik birlik sifatida yaxlit maʼnoni anglatadi, soʻz birikmasida esa uni tashkil etuvchi komponentlar oʻzining leksik va grammatik mustaqilligini saqlaydi.

2. Soʻz birikmasining tuzilishi.

Soʻz birikmasi tarkibiy jihatdan hokim va tobe komponentlardan tashkil topadi. Hokim soʻz soʻz birikmasining asosiy maʼnosini belgilaydi va tobe soʻzning unga qanday munosabatda boʻlishini koʻrsatadi. Tobe soʻz esa hokim soʻz maʼnosini konkretlashtiradi, toʻldiradi yoki unga turli maʼnoviy belgilar qoʻshadi. Hokim soʻzning qaysi soʻz turkumiga mansubligiga qarab soʻz birikmalari turlicha shakllanadi. Masalan, ot hokim boʻlgan birikmalarda otli soʻz birikmasi, feʼl hokim boʻlgan birikmalarda esa feʼlli soʻz birikmasi yuzaga keladi. Otli soʻz birikmalariga *katta bino, chiroyli gul, talabaning kitobi* kabi birikmalarni misol qilish mumkin. Feʼlli soʻz birikmalariga esa *kitob oʻqimoq, vazifani bajarmoq, tez yurmoq* kabi birikmalar kiradi. Tuzilishiga koʻra soʻz birikmalari sodda va murakkab boʻlishi mumkin. Sodda soʻz birikmasida asosiy hokim va tobe munosabat nisbatan sodda shaklda namoyon boʻladi. Murakkab soʻz birikmasida esa bir nechta tobe komponentlar hokim soʻzga yoki oʻzaro tobelik asosida bogʻlanadi.

3. Soʻzlarning sintaktik bogʻlanish usullari.

Oʻzbek tilida soʻzlarning soʻz birikmasi tarkibida bogʻlanishi asosan **moslashuv, boshqaruv va bitishuv** usullari orqali amalga oshadi.

Moslashuv — tobe va hokim komponentlarning maʼlum grammatik shakllarda oʻzaro muvofiqlashib bogʻlanishidir. Oʻzbek tilida moslashuv, ayniqsa, qaratqich-egalik munosabatida yaqqol koʻrinadi: *talabaning kitobi, maktabning hovlisi, ustozning soʻzi*. Bu misollarda qaratqich kelishigi shaklidagi

tobe komponent egalik shaklidagi hokim komponent bilan munosabatga kirishadi.

Boshqaruv — hokim soʻzning tobe soʻzdan muayyan kelishik yoki koʻmakchi shaklini talab qilishi asosida yuzaga keladigan sintaktik bogʻlanishdir. Masalan, *kitobni oʻqimoq, doʻstiga aytmoq, ustozdan soʻramoq* birikmalarida tobe soʻz hokim soʻzning talabiga muvofiq maʼlum grammatik shaklda qoʻllangan.

Bitishuv — soʻzlarning maxsus grammatik qoʻshimchalarsiz, asosan, soʻzlarning joylashuvi va maʼnoviy munosabati orqali bogʻlanishidir. Masalan, *chiroyli gul, tez yurmoq, yangi kitob* kabi birikmalarda tobe soʻz hokim soʻz bilan bevosita munosabatga kirishadi.

Bu bogʻlanish usullarining har biri oʻzbek tili sintaktik tizimida muhim oʻrin tutadi. Ular orqali soʻzlar oʻrtasidagi grammatik munosabatlar aniq va tizimli ifodalanadi.

4. Soʻz birikmasidagi sintaktik munosabatlar.

Soʻz birikmalarida komponentlar oʻrtasida turli xil mazmuniy munosabatlar shakllanadi. Ular orasida **aniqlovchilik, obʼektli va hol munosabatlari** alohida ahamiyatga ega.

Aniqlovchilik munosabatida tobe soʻz hokim soʻzning belgisi, miqdori yoki qarashlilikini bildiradi: *yangi kitob, uchta talaba, maktabning kutubxonasi*. Bunday birikmalarda tobe komponent hokim soʻzning maʼnosini aniqlashtirib keladi.

Obyekt munosabatida harakatning obʼekti ifodalanadi: *kitobni oʻqimoq, vazifani bajarmoq, savolga javob bermoq*. Bu munosabat asosan feʼlli birikmalarda namoyon boʻladi.

Hol munosabatida esa harakatning bajarilish tarzi, o'rni, payti, sababi yoki maqsadi ifodalanadi: *tez yurmoq, maktabda o'qimoq, ertalab kelmoq*. Bunday birikmalar harakatning turli belgilarini konkretlashtirishga xizmat qiladi.

5. So'z birikmasi va gap munosabati.

So'z birikmasi va gap sintaksisning o'zaro bog'liq, ammo bir-biridan farq qiluvchi birliklaridir. So'z birikmasi gap qurish uchun zarur bo'lgan sintaktik materiallardan biri hisoblanadi. Gap tarkibida bir nechta so'z birikmasi mavjud bo'lishi mumkin.

Masalan, *Talaba qiziqarli kitobni diqqat bilan o'qidi* gapida *qiziqarli kitob, kitobni o'qidi, diqqat bilan o'qidi* kabi sintaktik birikmalarni ajratish mumkin. Biroq ularning barchasi alohida holda tugallangan fikrni ifodalamaydi. To'liq fikr gap tarkibida shakllanadi. Shu sababli so'z birikmasini tahlil qilishda uning hokim va tobe komponentlarini, ularning qaysi so'z turkumiga mansubligini, qanday usulda bog'langanini hamda qanday sintaktik munosabatni ifodalayotganini aniqlash muhimdir.

Xulosa.

So'z birikmasi sintaksisi o'zbek tili grammatik qurilishining muhim sohalaridan biri hisoblanadi. So'z birikmasi so'zlarning o'zaro mazmuniy va grammatik jihatdan tobe munosabat asosida birikishidan hosil bo'lib, nutqning mazmunan aniq va grammatik jihatdan to'g'ri shakllanishini ta'minlaydi. So'z birikmasining tuzilishida hokim va tobe komponentlar asosiy o'rin egallaydi. Ularning o'zaro munosabati moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi sintaktik bog'lanish usullari orqali ifodalanadi. So'z birikmalari aniqlovchilik, obyektli va hol munosabatlarini yuzaga keltirib, gapning mazmuniy va grammatik tuzilishini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak, so'z birikmasi sintaksisini chuqur o'rganish nafaqat nazariy grammatik bilimlarni egallash, balki gap qurilishini to'g'ri anglash, sintaktik

tahlilni amalga oshirish va adabiy til me'yorlariga muvofiq savodli nutq tuzish uchun ham muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, so'z birikmasi nutqning mazmunan aniq, grammatik jihatdan to'g'ri va izchil shakllanishida muhim o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. **Nazarova S.A.** «*So'z birikmasi sintaksisi substansial talqinda*» — Toshkent: Fan, 2015. (So'z birikmalarining lisoniy qurilishi, qoliplari va paradigmatic munosabatlariga bag'ishlangan zamonaviy tadqiqot).

2. **Sharipov M.** «*Hozirgi o'zbek tilida so'z birikmalari sintaksisi masalasi*». (Mazkur tizimning shakllanishi va sintaktik aloqa turlari batafsil yoritilgan manba).

3. **Mahmudov N., Nurmonov A.** «*O'zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis)*» — Toshkent, 1995. (Sintaktik birliklar, ularning shakl, mazmun va pragmatik xususiyatlari tizimli tahlil qilingan asosiy nazariy qo'llanma).

4. «*O'zbek tili grammatikasi*» (II tom. Sintaksis) — Toshkent: Fan, 1976. (O'zbek tilshunosligidagi eng mukammal, akademik fundamental nashr bo'lib, so'z birikmalarining an'anaviy tasnifi to'liq berilgan).

5. **G'ulomov A., Asqarova M.** «*Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis*» — Toshkent: O'qituvchi, 1987. (Oliy ta'lim muassasalari uchun ko'p yillardan beri dasturil amal bo'lib kelayotgan klassik darslik).